

In dialoog met Bert Laeyendecker over kerk en religie

P.B. CLITEUR

Cliteur, Paul, "In dialoog met Bert Laeyendecker over kerk en religie", in: André Köbben, red., *Homo prudens*, Damon, Leende 2000, pp. 22-34.

Een recente publicatie van Bert Laeyendecker begint met een citaat van paus Johannes Paulus II uit de encycliek *Geloof en rede* van 1998.¹) De paus maakt daarin gewag van twee vleugels waarmee de menselijke geest opstijgt tot de beschouwing van de waarheid: geloof en rede. Deze twee zijn op elkaar aangewezen, meent de paus. De rede is een "onmisbare hulp voor het dieper verstaan van het geloof", maar "alles waartoe de rede komt, krijgt ook pas betekenis als het geplaatst wordt in het wijder perspectief van het geloof". Tussen geloof en rede kan volgens de paus ook geen concurrentie bestaan.¹

Ik sluit aan bij deze laatste publicatie van Laeyendecker. Zij draagt als titel: *Religie en wetenschap: blijvende tweedracht?* Het gaat om het aloude probleem van de verhouding tussen geloof en weten (of geloof en rede; fides et ratio; faith and reason), een onderwerp waarover talloze boeken geschreven zijn.² Nu is de bijdrage van Laeyendecker die van een socioloog met een sterk historische belangstelling (en een encyclopedische kennis op dit terrein). Dat betekent dat zijn invalshoek niet primair filosofisch-thetisch is. Weliswaar kan geen misverstand bestaan over het standpunt van de schrijver, maar die normatief-morele uitspraken vinden we verspreid over het verhaal en in de context van een beschrijving van sociale en culturele processen. Ik zal mij echter concentreren op de normatieve kant van Laeyendeckers verhaal. Het komt mij voor dat we die kunnen samenbrengen onder twee noemers.

Allereerst dat de verhouding van geloof en rede, van religie en wetenschap, weliswaar problematisch is, maar niet principieel onverzoenlijk. Hij bevindt zich daarmee in het kamp van paus Johannes Paulus II wiens encycliek *Fides et ratio* aan het begin van het artikel ook instemmend – althans op dit punt – wordt aangehaald.

¹ De aantekeningen en voetnoten bij dit artikel staan op blz. 227.

De tweede stelling van Laeyendecker doet hem – dit zij ter geruststelling opgemerkt – op gespannen voet staan met het kerkelijk leergezag. Immers Laeyendecker is ook van mening dat de Rooms-Katholieke Kerk, althans de kerk van het Eerste Vaticaans Concilie en die van Johannes Paulus II, niet geslaagd is in het uitwerken van een bevredigende verhouding van geloof en rede. Integendeel: de kerk heeft geprobeerd de rede slaafs ondergeschikt te maken aan het geloof.

Ik lees daarin niet alleen een kritiek op de harde lijn van het Eerste Vaticaans Concilie, maar ook de overtuiging dat het anders kan. De katholieke kerk had een andere koers kunnen en ook *moeten* varen. De kerk, schrijft Laeyendecker, werd een “beveiligd bastion”. Men probeerde onder andere de literair-historische kritiek op de bijbel buiten te sluiten door het verketteren van kerkelijke geleerden als Alfred Loisy en George Tyrrell (De Rosa³ en Wilson⁴), die het historisch betrekkelijke van allerlei bijbelse noties lieten zien. De paus wilde daarvan niets weten. Pius X opende een “onverhulde ketterjacht” met een “wijdgesponnen netwerk van verklikkers”. “Van alle priesters en theologen werd sindsdien, tot in de jaren zestig, een anti-modernisteneed gevraagd, waarmee zij trouw beloofden aan de traditionele dogma’s”, schrijft Laeyendecker. Hij acht deze veroordeling van het modernisme verwerpelijk. “De hele geschiedenis was zo onverkwikkelijk dat Pius’ opvolger, Benedictus XV, zich direct na zijn aantreden tegen dit zogeheten integralisme keerde. Maar inmiddels had een groot aantal intellectuelen de kerk verlaten. Die prees zich echter gelukkig een zware aanval van de moderne wetenschap te hebben afgeslagen. Voor zolang het duurde.”

Ik geloof dat ik het op het eerste punt (geloof en rede kunnen worden verzoend) met de paus én met Laeyendecker niet eens ben. Geloof en rede staan, denk ik, in een essentieel antithetische verhouding tot elkaar. Het is dus een kwestie van kiezen. Tertullianus, Luther en Kierkegaard hadden gelijk, Thomas van Aquino, Suarez en Leibniz ongelijk. Op het tweede punt (de kerk had anders gekund) geloof ik het eens te moeten zijn met de paus maar niet met Laeyendecker. Althans: ik deel natuurlijk zijn kritiek op de praktijk van de kerk overeenkomstig de lijn van het Eerste Vaticaans Concilie, maar ik kan mij eigenlijk niet voorstellen dat kerk en paus anders hadden kunnen handelen dan zij gedaan hebben. De enige manier om van die lijn afstand te nemen is dus inderdaad uit te treden. Loisy had zelf zijn biezen moeten pakken en niet wachten tot hij eruit werd gegooid.

Ik zal beginnen met de eerste stelling, namelijk dat geloof en rede naar mijn idee niet verzoend kunnen worden en vandaaruit zal vanzelf duidelijk

worden waarom ik de tweede stelling betrek: de paus had niet anders kunnen handelen dan hij gedaan heeft.

Nu dient zich ter behandeling van dit onderwerp een veelheid van mogelijkheden aan. Men zou de geschiedenis van de strijd tussen godsdienst en wetenschap kunnen beschrijven, zoals de ook door Laeyendecker aangehaalde A.D. White gedaan heeft, daarmee veronderstellend dat de wetenschap voor *ratio* en de godsdienst voor *fides* model kan staan.⁵ Ik voel mij echter iets vertrouwder op het terrein van de ethiek en zal daarom het geloof/rede-dilemma behandelen in relatie tot de grondslag van de ethiek. *Geloof* staat dan voor: ethiek is gefundeerd in religie of godsdienst; *rede* staat voor: ethiek staat op zichzelf, is *juist niet* gefundeerd in religie of godsdienst. Men spreekt ook wel van de autonomie van de moraal. Dat is dus geen autonomie in de zin van een moraal die niet *beïnvloed* zou zijn door sociale, godsdienstige of culturele factoren. Natuurlijk wordt moraal beïnvloed door cultuur. Mijn vraag is: hebben we religie of godsdienst nodig *ter rechtvaardiging* van moraal?

De relatie tussen moraal en godsdienst

1. Moraal in de bijbel

Eeuwenlang is een nauwe relatie geconstrueerd tussen moraal en religie (of moraal en godsdienst; ik zal hier niet tussen religie en godsdienst onderscheiden). De godsdienst werd de basis geacht voor de moraal. Dat is ook niet zo'n vreemd idee. Godsdienst schrijft immers allerlei morele normen voor. Dat we onze ouders moeten eren, dat we niet mogen doden, dat we geen overspel mogen plegen, dat we niet mogen stelen, dat we geen vals getuigenis mogen afleggen. Het is allemaal te vinden in bijvoorbeeld de bijbel (*Deuteronomium 5, 16-20*).

Nu spreekt die bijbel niet alleen tot ons in concrete morele geboden, maar ook in de vorm van verhalen. Dan is het iets lastiger om de relatie met moraal te leggen, immers die verhalen moeten eerst worden geïnterpreteerd. Denk aan het verhaal van Adam en Eva die uit het paradijs zijn gejaagd vanwege hun ongehoorzaamheid aan het verbod van God om van de boom van kennis van goed en kwaad te eten. Het is met een verhaal moeilijker om op te maken wat er precies mee bedoeld kan zijn, want verhalen zijn poly-interpretabel. Dat geldt voor regels in zekere zin ook wel, maar toch in mindere mate. Een voor de hand liggende interpretatie van het verhaal van Adam en Eva zou kunnen zijn dat men God altijd moet gehoorzamen. Zo niet, dan zwaait er wat.

Nog iets moeilijker valt de relatie tussen religie en moraal te construeren wanneer we niet te maken hebben met verhalen, maar met poëtische onderdelen, zoals de psalmen. Maar ook daar kunnen we vaak wel bepaalde aansporingen in herkennen.

De belangrijkste stukken uit de Schrift voor de moraal zijn ongetwijfeld de leringen van Jezus Christus. Zo gaat een van de meest bekendste geboden van het christendom, het gebod tot naastenliefde, terug op een directe aansporing van Christus. Een bekend gebod is ook dat we een ander moeten behandelen zoals we zouden wensen dat we zelf behandeld worden (*Matteüs 7, 12*). Want dat zou de wet zijn en de wil van de profeten, voegt Jezus daar aan toe. (Dat laatste is vanuit ethisch opzicht een twijfelachtige toevoeging. Jezus was een betere beoefenaar van de praktische ethiek dan van de meta-ethiek. Hij presenteerde opvattingen over de grondslag van de moraal die de meeste ethici tegenwoordig zouden verwerpen). Ook werd aan Jezus gevraagd of hij in de zedelijke geboden een bepaalde prioriteitsvolgorde zou kunnen aangeven. Hij zei dat men allereerst met heel het hart God zou moeten liefhebben en als tweede gebod proclameerde hij dat we onze naaste moeten liefhebben als onszelf (*Matteüs 22, 36-40*).

2. Moraal in de koran

Niet alleen in de Bijbel treffen we zedelijke voorschriften aan, ook in de koran. Deze zou de komende tijd wel eens een heel belangrijk boek kunnen worden in Nederland, omdat de moslims zich meer gelegen laten liggen aan de koran dan de christenen aan de bijbel. Zo vinden we in de koran de volgende passage:

“Maar jullie, onrechtvaardigen, betonen geen vriendelijkheid jegens de wees; noch bekommeren jullie je erom de armen te voeden. Gulzig leggen jullie je handen op de erfenis van de zwakkeren en jullie begeren met heel jullie hart rijkdom.”⁶

Dit is een door mij weer in het Nederlands omgezette vertaling van een Engelse passage. Ongetwijfeld zal daarop iets zijn af te dingen, maar dat raakt niet de term van mijn betoog. We hebben hier opnieuw het probleem dat hiervoor werd aangestipt met de bijbelse verhalen. Hoe moet je dit lezen? Er staat niet direct dat we goed moeten zijn voor wezen of armen. Ook wordt niet direct gezegd dat we niet gulzig naar erfenissen mogen uitzien of rijkdom nastreven. Strikt genomen wordt slechts *beschreven* hoe mensen, in het bijzonder slechte mensen, zich plegen te gedragen. Maar net als we een bepaling uit het Nederlandse Wetboek van Strafrecht niet opvatten als een feite-

lijke beschrijving van wat zal gebeuren indien men een bepaalde daad verricht (Hij die een goed wegneemt ... wordt als schuldig aan diefstal veroordeeld tot ...), maar als een aansporing om die daad achterwege te laten, zo kunnen we ook de passage uit de koran lezen als een aansporing. Men mag wel aannemen dat bedoeld wordt: wees goed voor wezen; wees goed voor armen; graai niet naar de erfenissen van armen; streef geen rijkdom na.

Hoe valt de relatie tussen moraal en religie te begrijpen?

Dat moraal en religie op de een of andere manier iets met elkaar te maken hebben, lijkt dus wel duidelijk, maar wat precies? Op die vraag geven de religieuze geschriften geen antwoord. Dat is ook begrijpelijk. Het zijn *religieuze* en geen *filosofische* teksten. De godsdienst decreteert, de filosofie analyseert.

Er blijken twee manieren te zijn waarop men de relatie van God tot de morele geboden kan denken. De eerste is dat God ons doorgeeft wat goed en kwaad is in zichzelf. Het is verkeerd, in zichzelf verkeerd, om begerig te zijn naar roem en aardse goederen. Het is verkeerd om de vrouw van een ander te begeren. Het is verkeerd op de sabbat te werken. En *daarom* wordt ons dat door God verboden. Of: het is goed om voor de wezen te zorgen. Het is goed om een bescheiden leven te leiden. Het is goed om een ander lief te hebben zoals wij ons zelf liefhebben. En *daarom* wordt dat door God voorgeschreven.

In dat model is God een soort superraadgever, iemand met een oneindig intellect of een grote morele wijsheid. Hij kan morele vraagstukken veel beter en sneller oplossen dan wij en hij kan ons daarom van advies dienen. Dat doet hij via de Openbaring waaruit we de dingen die in zichzelf goed en kwaad zijn kunnen leren kennen. God is hier een medium, een 'doorgeefluik' voor het goede, als men dat niet een te oneerbiedige uitdrukking vindt. Hij is niet de creator van goed en kwaad, maar herkent het hoogstens en geeft het aan ons door.

In het tweede perspectief wordt de relatie tussen God en moraal (en daarmee van religie en moraal) heel anders gezien. Hier wordt God gezien als een schepper (en niet alleen herkenner) van goed en kwaad. In de Tien Geboden is niet vastgelegd wat goed en kwaad in zichzelf is; daarin is vastgelegd wat God ons verbiedt *omdat het Hem behaagt dat als goed en kwaad te proclameren*.

Men kan het ook als volgt tot uitdrukking brengen: goed en kwaad is goed en kwaad krachtens een goddelijk bevel. De theorie die moraal terugvoert op de goddelijke wil heet daarom ook wel de 'goddelijke bevelstheorie van de

moraal'.⁷ Deze wordt in het alledaagse leven veelvuldig verwoord, net als de tegenhanger daarvan overigens.

Laten we ons de volgende conversatie voorstellen.

- Jan: Wist jij dat er culturen waren waarin mannen en vrouwen polygaam leven?*
Piet: Dat kan best zijn, maar naar mijn smaak is dat onjuist.
Jan: Oh, maar die mensen voelen zich daar prima bij, hoor, waarom zou daar dan iets op tegen zijn?
Piet: Wat een theorie! Vind jij dat alles verantwoord is waar mensen zich 'prima bij voelen'?
Jan: Nou, dat zou ik zo een-twee-drie niet aandurven als generalisatie, maar ik zie niet in waarom polygamie verkeerd zou zijn wanneer het gebeurt met de kennelijke instemming van alle betrokkenen. Wat zou jij dan als basis voor moraal willen aanbevelen?
Piet: Voor mij is dat de bijbel. De bijbel is het woord van God en in de bijbel, of tenminste in het Nieuwe Testament, is aangegeven dat polygamie niet is toegestaan. Daarom is overspel voor mij verkeerd.

Een vanuit filosofisch oogpunt hoogst relevante discussie. Er blijkt weer uit dat filosofie op straat ligt, want over elke zin, elke opmerking zou een heel boek geschreven kunnen worden. Piet verdedigt hier de theorie van het goddelijk bevel. Een ethische theorie waarbij men goed en kwaad terugvoert op welbevinden en wederzijdse toestemming wijst hij af en hij houdt een pleidooi voor de theorie waarbij men de basis voor de moraal zoekt in het woord van God. Maar, en nu komt een belangrijk punt, hij ziet God niet alleen als een doorgever van ethische normen, maar tevens als een schepper van ethische normen. Overspel is goed en kwaad *omdat* God dat als zodanig heeft geproclameerd. De goddelijke wil *maakt* dus sommige dingen goed en andere dingen kwaad. Laten we proberen de merites van die theorie te beoordelen.

Problemen met de theorie van het goddelijk bevel

a. Niet iedereen gelooft dat God bestaat

De theorie van het goddelijk bevel heeft allereerst het praktisch probleem dat niet iedereen in God gelooft. Zo had Jan in de conversatie met Piet die we zojuist hebben weergegeven, kunnen antwoorden: "Oh, maar ik geloof niet

in het bestaan van God, dus zal je mij een andere reden moeten geven om polygamie af te wijzen”. Jan is dan een a-theïst. Ik gebruik dat hier in een betrekkelijk neutrale betekenis.⁸ Ik bedoel ermee dat er voor Jan kennelijk geen redenen zijn om theïst te worden. Dan dient zich natuurlijk onmiddellijk de vraag aan wat moet worden verstaan onder een theïst. Iemand is theïst wanneer hij gelooft in een god, maar dan wel een god van een bepaalde geaardheid. Het moet gaan om een godsbeleving zoals die tot ontwikkeling is gekomen in de grote theïstische godsdiensten: christendom, jodendom en islam. In die godsdiensten gelooft men in één god (het meergodendom is dus uitgesloten) die uit zichzelf bestaat (zelf niet geschapen is), eeuwig, transcendent, almachtig, alwetend, algoed en persoonlijk is.

Het overgrote deel van de Nederlanders is geen theïst meer. Wat wél, valt niet gemakkelijk uit te maken. De vrijzinnige positie lijkt tegenwoordig – om een computerterm te gebruiken – de *default*-positie. Maar de paus is bijvoorbeeld wel een theïst, net als iedere rechtgeaarde moslim, christen en jood dat zou moeten zijn. Een theïst is iemand die in God gelooft. En wanneer ik nu God met een hoofdletter schrijf, dan is dat om de God aan te duiden die in de theïstische traditie tot ontwikkeling is gekomen.

De atheïst gelooft daar niet in. Die atheïsten bestaan er in allerlei soorten en maten (net als gelovigen). Zo zijn er atheïsten die nadrukkelijk geloven dat God niet bestaat, en atheïsten die zeggen: ‘ik heb geen reden om aan te nemen dat God *wel* bestaat en dus ga ik er in mijn leven praktisch vanuit dat hij *niet* bestaat.’ Gelovigen zijn doorgaans geneigd te stellen dat wie de laatste positie zou innemen, zich eigenlijk een *agnost* zou moeten noemen: iemand die niet weet of God bestaat.⁹ Maar dat is betwistbaar. Er zijn tenslotte zoveel andere zaken waarover ik geen wetenschap heb en ook geen wetenschap verwacht te verkrijgen. Toch zou het een beetje gewrongen zijn als ik dan telkens zou stellen dat ik agnost ben ten aanzien van al die vragen.

Het valt te vrezen dat velen kiezen voor het agnosticisme omdat het atheïsme ‘te negatief’ klinkt. Vaak wordt het zelfs als agressief getypeerd, zoals bij de ethicus Manenschijn die meent dat het atheïsme “een agressieve bijbetekenis” heeft.¹⁰

Naar mijn idee is dat niet nodig en het is zelfs voor een ethicus, godsdienstsocioloog of theoloog weinig professioneel om je op die ‘bijbetekenissen’ te oriënteren. Jezelf als atheïst typeren behoeft evenmin agressief te zijn als jezelf als Nederlander of als filosoof aanduiden. Als je voldoet aan de criteria die staan voor het gebruik van dat woord, dan ben je het. Het lijkt mij dan ook niet echt nodig, zoals Bart de Ligt gedaan heeft, een “religieus

atheïsme” te omlijnen om de negatieve associaties die men bij het atheïsme heeft te vermijden.¹¹ Hoe het ook zij, velen geloven niet in het bestaan van God en ontlenen hun waarden en normen dus ook niet aan het woord van God of een andere goddelijke openbaring. En daarmee zijn we dan weer terug bijde conversatie zoals die plaatsvond tussen Jan en Piet. Een groot deel van de Nederlandse bevolking heeft geen boodschap aan het antwoord van Piet dat men polygamie moet afwijzen *omdat het in de bijbel wordt afgewezen*.

Nu is daarmee natuurlijk niet gezegd dat de gelovige Piet dan maar een andere grondslag van de moraal moeten zoeken. Hij gelooft. En hij gelooft dat God de *schepper* van waarden en normen is en *daarom* houdt hij zich aan die waarden en normen en vindt hij dat anderen dat eveneens moeten doen. Inderdaad, maar aangezien moraal een bij uitstek sociaal verschijnsel is waarover wij met elkaar plegen te discussiëren hebben we hier dus toch wel een prangend praktisch probleem.

Dat ligt bijvoorbeeld anders met esthetische zaken. Stel dat zich tussen Jan en Piet een discussie zou voordoen over esthetische zaken, bijvoorbeeld over de vraag of een modern schilderij mooi is of niet. Dan kunnen zij het daarover niet eens worden, maar dat is praktisch niet zo'n probleem. Voor moraal geldt dat wel. Over moraal moeten we het met elkaar eens zijn; niet in alle opzichten, maar ten aanzien van de uitgangspunten toch wel.

Een tweede probleem met de theorie van het goddelijk bevel is het volgende.

b. Hoe onderken je wat God wil?

Hiervóór werd al aangegeven dat het moeilijk kan zijn een juiste interpretatie te geven aan een passage uit een heilig geschrift. Dat betekent dat, *zelfs* wanneer men ervan zou uitgaan dat de Schrift ons bepaalde normen zou aanreiken, men dan nog steeds van mening kan verschillen waaruit die normen bestaan. Dat geldt zelfs al voor de meest schijnbaar duidelijke voorschriften. Stel Piet spreekt niet met Jan, een a-theïst, een ongelovige of een agnost, wat men maar wil, maar met een mede-gelovige, Hans. Piet en Hans zijn het volkomen eens over het feit dat het woord van God normerend is. Zij zien beiden God als de bron, de schepper, van goed en kwaad. Maar dan kunnen zij nog steeds van mening verschillen over de uitleg van een verbod als “Gij zult niet doden”. Hans trekt daaruit de conclusie dat hij pacifist moet worden, Piet meent dat men dat moet lezen als ‘gij zult geen onschuldigen doden’ of ‘gij zult niet doden zonder bevel van de overheid’ en zo kan men meer interpretaties bedenken. Op dat moment zal tussen Hans en Piet een

discussie ontstaan. Welnu, over het vervolg van die discussie gaat het mij, want die brengt een verrassend gegeven aan het licht. De discussie gaat bijvoorbeeld als volgt:

Hans: Natuurlijk moet je pacifist zijn! Gij zult niet doden! Het is toch zo duidelijk als het maar kan? Er is geen woord Spaans bij!

Piet: Dat lijkt mij nog niet zo duidelijk. Het zou betekenen dat we ook niet tegen Hitler de wapenen mogen opnemen. Ik kan mij niet voorstellen dat de bijbel zo'n absurde norm zou proclameren. Hier moet iets anders bedoeld zijn dan jij daarin leest.

Waarom is dit nu een fascinerende wending? Omdat nu ineens blijkt dat Piet niet voetstoots alles overneemt wat in de bijbel te vinden is, maar dat hij de geboden en verboden die daar worden geïntroduceerd *naweegt*. Wordt hij geconfronteerd met een interpretatie die hem absurd voorkomt dan zegt hij: dit *kan* God eenvoudigweg niet bedoeld hebben. Maar wat betekent dat? Hij schrijft aan God niet alleen een wil, maar ook een verstand, redelijkheid toe; en hij neemt aan dat God bepaalde zaken *wel* en andere *niet* niet gewild zal hebben. Hij komt daarmee gevaarlijk dicht bij het verlaten van de theorie van het goddelijk bevel, zo hij die niet al verlaten *heeft*.

Nu zal men wellicht tegenwerpen dat het incidenteel mogelijk is dat verschil van mening ontstaat over een bepaald religieus voorschrift, maar dat dit toch eerder uitzondering dan regel is. Maar is dat wel juist? Denk weer aan die passage uit de koran die hiervoor geciteerd werd. 'Streef geen rijkdom na' ontleende ik aan die passage. Maar waarom? Dat had ik afgeleid uit het stukje waar staat: "Jullie begeren rijkdom met heel jullie hart." Maar wat valt daar eigenlijk uit af te leiden? Had ik misschien moeten zeggen: 'het is verkeerd om met volle overgave van je rijkdom te genieten'? Maar waarom zou dat verkeerd zijn? Als je toch al rijk bent, waarom zou je dan niet van je rijkdom genieten? Wellicht bedoelt de schrijver van de heilige tekst ons voor te houden dat wanneer je nog niet rijk bent en je de keuze hebt tussen een leven dat geheel in dienst staat van het verzamelen van rijkdom en het nastreven van geestelijke waarden we voor het laatste moeten kiezen. Maar dat is allemaal interpretatie. We weten het niet. We worden in zekere zin opgezaald met een nogal cryptische tekst. Dat is echter heel vaak het geval met religieuze teksten. Neem ook de volgende geboden. In de koran wordt ons ook verboden overspel te plegen. Dat is duidelijk. Ook wordt gezegd dat we niet iemand mogen doden waarvan Allah heeft gezegd dat we die niet mogen

doden, “tenzij voor een goede zaak”.¹² Een verrassende toevoeging dat laatste, want hoe weten we wat een goede zaak is?

c. Religieuze geschriften laten vele morele dilemma's onbehandeld. Tot zover de uitleg van een bepaalde verbodsbepaling. De theorie van het goddelijk bevel heeft echter nog een paar andere problematische kanten, namelijk dat ten aanzien van vele ethische dilemma's waarmee we geconfronteerd worden de bijbel geen enkele norm geeft. Dus niet een norm die men verschillend kan interpreteren, maar zelfs geen enkele norm. Neem de grote vragen van deze tijd: milieu, overbevolking, abortus, euthanasie, hulp bij zelfdoding. Nergens zegt Jezus: 'U mag maar twee kinderen hebben', 'Abortus provocatus is ongeoorloofd', 'Hulp bij zelfdoding is uit den boze'. Het is de *mens zelf* die hierop een antwoord zal moeten geven en daarvoor criteria zal moeten ontwikkelen.

Tegen deze achtergrond is het in zekere zin niet vreemd dat het instituut van het middelaarschap tot ontwikkeling is gekomen. Al die punten die ik hierboven noemde zijn dan weliswaar geen punten die in de Bijbel grote aandacht krijgen, zij krijgen dat wel in pauselijke decreten. De paus heeft over dit soort zaken wel degelijk opinies, standpunten en hij maakt daarvan ook geen geheim. Maar in hoeverre die gebaseerd zijn op Bijbelse uitspraken, dat is twijfelachtig. Het is opnieuw een kwestie van uitleg, van interpretatie. Dat geeft aanleiding tot soms moeilijke vraagstukken.

Niet alleen moeten we *nu* de bijbel interpreteren, volgens sommigen is daaraan al een element van interpretatie voorafgegaan. De Bijbel is immers wellicht gedicteerd door God, maar het dictaat werd opgeschreven door *mensen* en mensen maken fouten. Volgens sommige theologen moeten we daarom in heilige geschriften altijd het menselijke van het goddelijke proberen te onderscheiden. Maar opnieuw: hoe doen we dat? Wellicht door ons geweten te raadplegen. Worden in de bijbel dingen gezegd of gesuggereerd die we moreel twijfelachtig achten, dan geven we aan die verhalen of voorschriften een interpretatie die past bij wat we moreel acceptabel achten. Maar zijn we dan nog wel christelijk, islamitisch of joods bezig? Hebben we dan niet het godsdienstig perspectief ingeruild voor een ethisch perspectief waarbij het autonoom menselijke oordeel centraal staat?

d. Is het woord van God arbitrair?

Het meest prangende probleem met de theorie van het goddelijk bevel hebben we echter nog niet aan de orde gesteld: maakt de theorie van het god-

delijk bevel van ethiek niet een kwestie van willekeur? Niet van *menselijke* willekeur, maar toch willekeur: de *willekeur van God* namelijk. Laten we dat weer illustreren met een dialoog.

- Piet: *Overspel is slecht, want het wordt veroordeeld in het Nieuwe Testament en dat is het woord van God.*
- Jan: *Zozo, en waarom heeft God dat verworpen? Bij wederzijdse toestemming van de huwelijkspartners is er toch geen vuiltje aan de lucht?*

Een dergelijke vraag brengt de aanhanger van de theorie van het goddelijk bevel in een moeilijk dilemma. Zou hij proberen een antwoord op de vraag te geven dan zou hij in feite de theorie van het goddelijk bevel verlaten. Immers de redenen die hij dan opvoert zijn dan de gronden waarom de handelingen moeten worden afgekeurd (overspel veroorzaakt verdriet, het is onnatuurlijk, het degradeert het huwelijksleven enzovoort). Zou Piet echter zeggen: ‘het is gewoon fout omdat God het als zodanig heeft bevolen’ dan heeft hij weliswaar God in zijn majestueuze soevereiniteit gehandhaafd, maar is moraal en daarmee ook de wil van God een willekeurige zaak geworden. In zijn uiterste consequentie zou dat ertoe leiden dat God zonder problemen ook verkrachting, overspel, volkerenmoord en andere zaken die *wij* afschuwelijk vinden als geboden kan proclameren.

Verschillende schrijvers – zowel theïsten als atheïsten – hebben dat een onaanvaardbare consequentie gevonden. Wie zou durven beweren dat hij goed is voor zijn kinderen *omdat* God dat bevolen heeft? Wie zou willen verdedigen dat hij een afkeer heeft van martelen *omdat* in de Bijbel staat dat we onze naaste moeten liefhebben?

Welke consequenties verbonden zijn aan de theorie van het goddelijk bevel kunnen we ook illustreren aan de hand van een van de Tien Geboden, bijvoorbeeld Exodus 20, 15. Daar staat “Gij zult niet stelen”. Stellen we ons nu op het standpunt van de theorie van het goddelijk bevel, dan zou dat betekenen dat stelen kwaad is, *omdat het door God is verboden*. Het onaantrekkelijke aan een dergelijke visie is dat ze Gods wensen en geboden als louter willekeurig voorstelt. Ze geeft aan (iets wat overigens ook uit de goddelijke vrijheid en almacht lijkt voort te vloeien) dat God net zo goed iets anders had kunnen bevelen, bijvoorbeeld ‘Steel er maar op los zo veel als gij wilt’, aangezien het stelen alleen maar verkeerd is krachtens het vrije, goddelijke wilsbesluit.

Volgens deze theorie zouden de Tien Geboden ook hebben kunnen luiden: ‘Gij kunt zoveel doodslaan als het u belieft’; ‘Gij kunt echtbreken wan-

neer het u uitkomt'; 'Gij kunt uws naasten vrouw begeren wanneer zij u aantrekkelijk voorkomt' enzovoort. Men zal misschien tegenwerpen dat God iets dergelijks nooit zou doen. Maar waarom niet? Dat kan men alleen maar stellen wanneer er kennelijk een ethisch besef is van goed en kwaad dat los staat van de goddelijke wil en dat zou weer een ondermijning betekenen van de theorie van het goddelijk bevel.

Kortom, de proclamatie dat moraal in feite arbitrair is, is een consequentie die ons zwaar valt. En daarmee bedoel ik niet dat het atheïsten zwaar valt, maar ook theïsten. Het zou tot de moeilijk te accepteren conclusie leiden dat als God aan ons zou bevelen dat we onze kinderen zouden moeten offeren, we die verplichting inderdaad zouden hebben (denk aan het verhaal van Abraham en Izaäk). Wie wil dat voor zijn rekening nemen? Weinigen.

De consequenties van de theïstische positie

Maar, en dan kom ik nu bij mijn centrale punt, als men zich op een consistent theïstisch standpunt zou stellen, zou men dat eigenlijk wel *moeten doen*. Het vloeit voort uit de aard van het concept *God*. Hij is soeverein, superieur aan alles dat bestaat, schepper van de materie maar ook van de geest, zelf aan niets onderworpen en dus ook niet aan de wetten van de moraal. Wanneer men zich die positie eigen maakt ligt het ook voor de hand, zoals Abraham bereid was te doen, om zijn zoon te offeren. Dan ligt het voor de hand dat men huis en haard verlaat om het evangelie te prediken. De positie van Kierkegaard stelt in feite, dat het morele en religieuze zich niet met elkaar verhouden, althans dat het religieuze superieur is aan het morele, en dat is vanuit het religieuze standpunt volkomen begrijpelijk.¹³

De zogenaamd fundamentalistische positie is dus ook, hoe verwerpelijk vanuit *moreel* oogpunt, vanuit *religieus* oogpunt volstrekt consistent. En elk verlaten daarvan door in het religieuze bolwerk de rede binnen te halen, is een vriendelijke uitnodiging aan het paard van Troje, zoals de paus heel goed heeft aangevoeld in zijn bestrijding van Loisy en andere modernisten. Immers op het moment dat men bijvoorbeeld het standpunt zou innemen dat de autonome moraal kan uitmaken welke bijbelse geboden of geboden uit de koran richtinggevend mogen zijn, heeft men in feite het religieuze standpunt verlaten en vervangen door het rationalistische of humanistische. Men beoordeelt dan niet meer de moderne seculiere cultuur met de religieuze maatstaf, maar men hanteert de moderne seculiere maatstaf om de religieuze cultuur

de maat te nemen. Dit kan niet anders dan tot een steeds verder terugdringen van het terrein van het geloof leiden.

Dit is, zo komt het mij voor, het fundamentele dilemma van de kerk in deze tijd. Het is een dilemma dat in wezen niet oplosbaar is. Max Weber heeft gelijk met zijn moderniseringsthese.¹⁴ Verzet tegen die modernisering leidt tot een marginalisering van de kerk. Maar het daarin meegaan leidt tot een verdamping van de religieuze inhoud. Het is dus kiezen voor marginalisering of verdamping.

De keuze die op dit terrein gemaakt wordt door de overgrote meerderheid van de gelovigen is verdamping. Men neemt steeds meer de religie de maat met de maatstaven van de moderne seculiere cultuur. Niet alleen 'gewone' gelovigen doen dat, maar ook theologen als Kuitert¹⁵ en godsdienstsociologen als Ter Borg.¹⁶ Men zou dat kunnen typeren als *semantisch kerstenen*.¹⁷

De moraal is overigens een van de laatste sferen die zich losmaakt uit de religie. Eerst is dat gebeurd met de astronomie (Galilei). Daarna is het gebeurd met de biologie (Darwin). En nu gebeurt het ook met de moraal. Bijna alle handboeken van de ethiek stellen zich op het standpunt van de autonomie van moraal en ethiek.

Het is vanuit dit perspectief bezien ook misleidend te stellen dat we nog in een 'christelijk-humanistische cultuur' leven, zoals T.S. Eliot doet. De christelijke poot van de westerse cultuur is bijna geheel geërodeerd. Het is ook niet juist dat we in een joods-christelijke of joods-christelijk-humanistische cultuur leven. Immers voor het jodendom geldt hetzelfde als voor het christendom. Zoals Abram de Swaan mooi heeft beschreven, is die joodse identiteit voor vele joden een sentiment geworden, iets wat nauwelijks nog enige inhoud heeft.¹⁸ Als men deze cultuur nog zou willen typeren met verwijzing naar één van de grote pijlers van het theïsme, dan zouden we het een *islamistisch*-humanistische cultuur kunnen noemen. Immers de islam is in die zin een levend geloof dat men daar de moderne cultuur nog overwegend buiten de deur heeft kunnen houden. De antithese tussen geloof en rede zal zich dan ook naar verwachting het scherpste manifesteren in de tegenstelling tussen islam en het seculiere denken. Dát wordt het – overigens niet noodzakelijk met militaire middelen uitgevochten – beschavingsconflict van de toekomst.

Dat plaatst joodse en christelijke theïsten eigenlijk voor een interessante keuze. Jodendom noch christendom lijken een effectief wapen in de strijd tegen de moderne seculiere cultuur. Wie zich dan ook daarvan wil afkeren kan het best kiezen voor de islam. Velen zullen denken dat zij die keus kunnen vermijden. Maar dat lijkt mij (maar ja, wie ben ik?) een illusie.